

Олена Кравцова

Науковий співробітник відділу історії
Національного заповідника «Хортиця»
(Запоріжжя, Україна)

Olena Kravtsova

Researcher of the Department of History
Khortytsia National Reserve
(Zaporizhzhia, Ukraine)

«КОЗАЦЬКА КОЛЕКЦІЯ» НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»: РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПЕРСПЕКТИВИ

«COSSACK COLLECTION» OF THE «KHORTYTSIA» NATIONAL RESERVE: RETROSPECTIVE AND PERSPECTIVES

Анотація

Речові джерела є матеріальним втіленням повсякденності, предметним виявом життєвого світу людини. На сьогодні майже всі речові джерела становлять музейний фонд України. Фондозбірка Національного заповідника «Хортиця» включає різночасові музейні предмети, які є джерелами для вивчення не тільки історії Хортиці, а й України в цілому.

Об'єктом даного дослідження стали музейні предмети, які становлять фондове зібрання заповідника. Ці предмети датуються 16–18 ст., були у козацькому вжитку та мають археологічне походження. Для досягнення поставленої мети були використані історико-порівняльний, хронологічний, історичний методи дослідження та загальнонаукові: аналітичний, ретроспективний.

Встановлено, що музейні предмети козацького часу археологічного походження не зважаючи на фрагментарність та певну «однобокість» є важливим джерелом для дослідження побуту козацтва. Найкращі результати можна отримати в ході комплексного використання різних типів джерел, наприклад, речових і писемних.

Ключові слова:

речові джерела, фондозбірка, інформативні можливості, археологічне дослідження.

Abstract

Material sources are a material embodiment of everyday life, an objective manifestation of a person's life world. Today, almost all material sources constitute the museum fund of Ukraine. The fund collection of the National Reserve «Khortytsia» includes museum objects from different periods, which are sources for studying not only the history of Khortytsia, but also Ukraine as a whole.

The object of this study was the museum objects that make up the fund collection of the reserve. These objects date back to the 16th–18th centuries, were in Cossack use and have

an archaeological origin. Historical-comparative, chronological historical research methods and general scientific: analytical, retrospective were used to achieve the goal. It has been established that museum objects of the Cossack period of archaeological origin, despite their fragmentation and certain «one-sidedness», are an important source for the study of everyday life. The best results can be obtained during the complex use of different types of sources, for example physical and written sources.

Keywords:

material sources, fundraising, informative opportunities, archaeological research.

Музейні зібрання є важливим історичним джерелом. Метою даного дослідження є визначення інформаційних можливостей речових джерел, виявлених під час археологічних досліджень, для вивчення історії козацького побуту на прикладі музейної колекції Національного заповідника «Хортиця». Досягнення поставленої мети забезпечить вирішення наступних дослідницьких завдань:

- вивчення історії формування колекції;
- визначення характерних рис «козацької колекції» археологічного походження заповідника;
- окреслення інформаційних можли-

востей речових джерел археологічного походження.

У фондозбірці Національного заповідника «Хортиця» велику частину музейних предметів, пов'язаних з історією козащини, становлять пам'ятки, які мають археологічне походження. Це є однією із характерних рис колекції заповідника та особливістю формування його музейної колекції.

Дослідженням різноманітних аспектів фондової колекції Національного заповідника «Хортиця», як-то історія і шляхи формування, дослідження тематичних комплексів тощо, в різні часи займалися співробітники відділу науково-фондової роботи¹. Осо-

¹ Борисенко О. Є. Звіт про науково-дослідну роботу за 2009 р. по темі: «Хронотоп на предмети доби козацтва групи зберігання «Папір» з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» (другий етап роботи)» // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця» (далі – НА НЗХ). – Спр. 1409. – 175 арк.; Клименко А. А. Звіт про науково-дослідну роботу за 2009 р. по темі: «Пам'ятки козацької доби XVI–XVIII ст. у фондовому зібранні НЗХ (групи зберігання «Тканина-шкіра», «Дерево»)» // НА НЗХ. – Спр. 1386. – 70 арк.

бливо слід відзначити роботи Тетяни Шелеметьєвої, яка вже понад десять років є зберігачем груп «Археологія» та «Метал»². Проте питання щодо використання предметів козацького часу археологічного походження, як джерела повсякденної історії козацтва, потребує більш акцентованого дослідження.

Державний історико-культурний заповідник на острові Хортиця був створений у 1965 р. «з метою увічнення пам'яток пов'язаних з історією запорозького козацтва»³, у 1993 р. заповідник отримав статус національного. Основним експозиційним об'єктом новоствореного заповідника мав стати Музей історії запорозького козацтва, який був відкритий у 1983 р. як Музей історії Запоріжжя. Наприкінці 90-х років 20 ст. відбулося перепрофілювання музею в Музей історії запорозького козацтва⁴.

Формування фондової колекції заповідника розпочалося на початку 70-х років 20 ст., першими експонатами стали предмети, передані з інших музеїв⁵, та предмети, знайдені на території острова, тобто «підйомний» матеріал⁶. До початку 90-х років 20 ст. предмети археологічного походження вносилися до вже існуючих груп зберігання – «Метал», «Кераміка-скло», «Тканина-шкіра» тощо. І лише створення окремої групи

зберігання «Археологія» в 1993 р. дозволило зберігати археологічні комплекси в цілому, а не розривати їх, розміщуючи предмети у різних групах зберігання⁷.

Археологічну «козацьку» колекцію становлять пам'ятки матеріальної культури, які датуються 16–18 ст., і мають безпосереднє відношення до козацтва: були у їхньому вжитку або їхні хронологічні аналоги. Як правило, місцем походження музейних предметів зазначеної колекції є:

1) територія хортицького заповідника, до якої входить як сам острів, так і акваторія р. Дніпро біля Хортиці, та урочище Вирва на правому березі Старого Дніпра. Перші археологічні дослідження острова Хортиці почалися ще у 70-х роках 19 ст. за цей час на острові досліджено понад 50 комплексних пам'яток археології. Дмитро Кобалія виділив періоди археологічних досліджень Хортиці та визначив їхні особливості⁸.

До цієї групи також належить комплекс пам'яток козацького часу, які були виявлені і досліджені на о. Мала Хортиця (Байда)⁹. Тут чітко виділяються два хронологічні періоди: 16 ст. (комплекс предметів пов'язаний із діяльністю Д. І. Вишневецького – будівництво «Хортицького замку» на острові) і 18 ст. (події російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

² Шелеметьєва Т. І. звіт про науково-дослідну роботу за 2011 р. по темі: Хронотоп на предмети доби козацтва по групах «Археологія», «Камінь», «Метал», «Кераміка-Скло» // НА НЗХ. – Спр. 1460. – 71 арк.; Шелеметьєва Т. Дрібна металева пластика часів російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) з фондової збірки Національного заповідника Хортиця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 87–94.

³ Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: збірник документів та матеріалів / Упоряд. Бажан О. Г. та ін. – К: Рідний край, 1997. – С. 38.

⁴ Кравцова О. Історія створення Музею історії запорозького козацтва на Хортиці // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 44–52.

⁵ Кравцова О. Вказана праця... С. 45.

⁶ Акт прийому № 1–2 від 08.10.1970 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

⁷ Акт прийому № 1 від 20.04.1993 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

⁸ Кобалія Д. Археологія Хортиці в цифрах і фактах. Нарис [Електронний ресурс]: INSULA. – Режим доступу: insula.in.ua (дата звернення: 06.11.2023 р.); Кобалія Д. Звіт за 1996 р. за темою «Пам'ятки історії та археології в умовах Національного заповідника «Хортиця» // НА НЗХ. – Спр. 108.

⁹ Кобалія Д. Звіт за 1996 р. ...

та будівництво верфі на о. Мала Хортиця).

2) територія Кам'янської Січі – зараз це с. Республіканець Херсонської обл. з 70-х років 20 ст. співробітники заповідника проводять археологічні дослідження на території цієї пам'ятки. А у 2009 р. територія Кам'янської Січі стала філією Національного заповідника, де щорічно проводяться археологічні дослідження¹⁰.

3) територія останньої Покровської Січі, Чортомлика, Томаківки. До 2023 р. територія була затоплена Каховським водосховищем. Співробітники хортицького заповідника проводили гідро-археологічні дослідження, проте кількість знахідок була не численна¹¹. Нині, незважаючи на активні військові дії зазначена територія була оглянута співробітниками заповідника, в ході моніторингу була зібрана велика кількість речового матеріалу пов'язаного з козацтвом¹².

До цієї групи також віднесено знахідки з території Надпорожжя, передані до фондів заповідника – зазвичай, це поодинокі знахідки. Так, наприклад, О. Бодянський передав до заповідника пояс із козацького поховання¹³.

Таким чином, формування «козацької» колекції археологічного походження у Національному заповіднику «Хортиця» розпочалося з 70-х років 20 ст. та триває до сьогодні, і можна говорити про те, що триватиме і надалі. Адже за результатами дослідження, яке провів Д. Кобалія, доведено, що за всі роки археологічними дослідженнями на

Хортиці охоплено менше 1% території острова¹⁴.

Предмети археологічного походження становлять більшу частину «Козацької» колекції заповідника. Ці предмети мають кілька характерних рис: більшість із них виготовлена зі скла, кераміки, металу. Тобто, матеріалів, які мають тривалий термін розкладу. І навпаки, предмети з кістки, дерева, шкіри, тканини представлені лише поодинокими знахідками, і їхня збереженість пояснюється окремими умовами, в яких вони перебували. Наприклад, потраплянням в унікальне стабільне середовище (болото).

Така ситуація дозволяє говорити про певну «однобокість» археологічних колекцій. Адже масово представлений лише певний набір речових джерел. Проте, активне залучення письмових джерел та речових джерел не археологічного походження дозволяє вирішити цю проблему в цілому.

Предмети археологічного походження, зазвичай, виявляються дослідниками у фрагментованому вигляді. За оптимальних умов зберігаються всі або більша частина фрагментів предмета, що дозволяє в процесі реставраційно-консерваційних робіт відновити його зовнішній вигляд. Але під впливом антропогенних та природних факторів фрагменти предметів втрачаються та не підлягають відновленню. Проте, навіть у такій ситуації можна ефективно використовувати фрагментовані речові джерела. Чудовим прикладом тако-

¹⁰ Волков А. Результати археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях села Республіканець у 2020 році. – 2021. – № 3 [Електронний ресурс]: INSULA. – Режим доступу: insula.in.ua (дата звернення: 06.11.2023 р.).

¹¹ КШелеметьєва Т. І. Звіт про науково-дослідну роботу за 2009 р. по темі: «Хронотоп на предмети доби козацтва (групи «Камінь», «Кераміка-скло», «Археологія», «Метал») фондової колекції НЗХ» // НА НЗХ. – Спр. 1397. – Арк. 16–22.

¹² Звіт за проведення дослідження затоплених територій району Каховського водосховища, через загрозу знищення пам'яток історії та археології, а також участі в програмі подальших дій з їх дослідження // НА ІА НАН України. – Спр. 2023/1.

¹³ Акт прийому-здачі № 53 від 07.08.1972 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

¹⁴ Кобалія Д. Археологія Хортиці в цифрах і фактах...

го дослідження стала робота Н. Чергик присвячена пічним кахлям¹⁵.

Слід зазначити ще одну важливу і дуже цінну особливість колекцій археологічного походження – комплексне дослідження пам'ятки. Тобто, всі предмети, досліджені на пам'ятці, становлять єдиний пов'язаний між собою матеріальний комплекс, вивчення якого надає великий об'єм додаткової інформації: від уточнення датування до просторового розміщення предметів.

Перлиною колекції козацьких предметів археологічного походження заповідника є речовий матеріал, виявлений під час археологічних досліджень «замку» Д. Вишневецького 16 ст.¹⁶. Речовий матеріал представлений такими типологічними групами: нумізматичні пам'ятки (монета «Грош» Сигізмунда I Старого), посуд (фрагменти гончарного керамічного посуду зазначеного часу), озброєння (фрагменти панцирів, вістря стріл, кам'яні ядра, фрагменти вогнепальної зброї та її спорядження: кулі, кулелійки; до цього ж комплексу слід віднести шаблю 16 ст., знайдену в руслі р. Дніпро поблизу о. Мала Хортиця), інструменти та реманент: сокири, оковка на лопату, фрагменти вудил. Зафіксова-

но дві знахідки кістяних гномонів – деталей сонячних годинників.

Велика частина речових джерел початку 18 ст. безпосередньо пов'язана з Кам'янською Січчю. Під час археологічних досліджень території Січі було виявлено виробничі комплекси: металургійний та металообробки, косторізний, виготовлення виробів із глини та досліджено курінь, що дозволяє сформулювати уявлення про організацію простору¹⁷.

Серед знахідок поширені наступні типологічні групи: нумізматичний матеріал, столовий та тарний посуд (представлені вироби з глини, скла, фаянсу), велика колекція люльок, предмети хатнього декору та будівельні матеріали: пічні кахлі, віконне скло¹⁸.

Середина та друга половина 18 ст. представлена матеріальними пам'ятками виявленими в ході археологічних досліджень острова Хортиці – насамперед, козацьких зимівників. Серед знахідок переважають фрагменти посуду як гончарного керамічного, так і скляного, інструменти, будівельні і супутні матеріали (фрагменти цегли, цвяхи, дверна фурнітура)¹⁹. Слід зазначити, що археологічні дослідження на згаданих пам'ятках ще не завершені, у майбут-

¹⁶ Ильинский В. Е., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж. Отчет о работах на о. Большая и Малая Хортица в 1991 году // НА НЗХ. – Спр. 714. – 88 арк.; Пустовалов С. Ж. Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження на острові Байди у 1995 році // НА НЗХ. – Спр. 808. – 102 арк.; Пустовалов С. Ж. Звіт про археологічні роботи Хортицької експедиції УТОПІК в 1997 році // НА НЗХ. – Спр. 958. – 51 арк.; Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицької археологічної експедиції за 1998 рік // НА НЗХ. – Спр. 996. – 17 арк.; Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПІК «Часи козацькі – Січі запорозькі» за 2001 рік // НА НЗХ. – Спр. 92. – 26 арк.

¹⁷ Борисов В. Є., Бодяньський О. В., Ухань Г. С. Звіт археологічної експедиції про археологічну розвідку на Великому Потьомківському острові у дельті Дніпра (Херсонська обл.) та на місці колишньої Кам'янської Січі (радгосп «Республіканець» Бориславського р-ну Херсонської обл.) // НА ІА НАН України. – Спр. 1972/42; Сокульський А. Л. 1978. Звіт про роботу археологічної експедиції на о. Хортиця за 1978 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. 64, 178/100; Ильинский В. Е. 1990. Отчет об археологических разведках на территориях бывших запорожских сечей в 1990 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. 64, 1990/133; Ильинский В. Е. 2009. Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица» на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района, Херсонской области) // НА ІА НАНУ. – Ф. 64, 2009/56; Волков А. В. 2017. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях с. Республіканець, Бериславського р-ну Херсонської області 2017 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. 64, 2017.

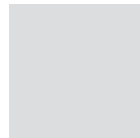
¹⁸ Акт прийому № 9 від 19.05.1993 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

¹⁹ Акт прийому № 13 від 21.05.1993 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

ньому планується подальше їхнє вивчення.

Отже, не зважаючи на молодий вік і відносно невеликий обсяг, «козацька колекція» археологічного походження Національного заповідника «Хортиця» містить великі інформативні можливості щодо дослідження історії побуту

козацтва, а часовий проміж з 16 по 18 ст. навіть дозволяє прослідкувати еволюцію речових джерел. У цілому, вивчення предметів колекції разом зі Звітами про археологічне дослідження та широким залученням письмових джерел дозволяє досліджувати різноманітні сфери життєвого світу козащини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акт прийому № 1–2 від 08.10.1970 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

Акт прийому-здачі № 53 від 07.08.1972 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

Акт прийому № 1 від 20.04.1993 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

Акт прийому № 9 від 19.05.1993 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

Акт прийому № 13 від 21.05.1993 р. // Фонди Національного заповідника «Хортиця».

Борисенко О. Є. Звіт про науково-дослідну роботу за 2009 р. по темі: «Хронотоп на предмети доби козацтва групи зберігання «Папір» з фондозбірки Національного заповідника «Хортиця» (другий етап роботи)» // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця» (далі – НА НЗХ). – Спр. 1409. – 175 арк.;

Борисов В. Є., Бодянский О. В., Ухань Г. С. Звіт археологічної експедиції про археологічну розвідку на Великому Потьомківському острові у дельті Дніпра (Херсонська обл.) та на місці колишньої Кам'янської Січі (радгосп «Республіканець» Бориславського р-ну Херсонської обл.) // НА ІА НАН України. – Спр. 1972/42.

Волков А. В. 2017. Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях с. Республіканець, Бериславського р-ну Херсонської області 2017 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. 64, 2017.

Волков А. Результати археологічної розвідки на території Кам'янської Січі та в околицях села Республіканець у 2020 році. – 2021. – № 1 [Електронний ресурс]: INSULA. – Режим доступу: insula.in.ua (дата звернення: 06. 11. 2023 р.).

Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: збірник документів та матеріалів / Упоряд. Бажан О. Г. та ін. – К: Рідний край, 1997.

Звіт за проведення дослідження затоплених територій району Каховського водосховища, через загрозу знищення пам'яток історії та археології, а також участі в програмі подальших дій з їх дослідження // НА ІА НАН України. – Спр. 2023/1.

Ильинский В. Е. 1990. Отчет об археологических разведках на территориях бывших запорожских сечей в 1990 г. // НА ІА НАН України. – Ф. 64, 1990/133.

Ильинский В. Е., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж. Отчет о работах на о. Большая и Малая Хортица в 1991 году // НА ІА НАН України. – Спр. 714. –88 арк.

Ильинский В. Е. 2009. Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица» на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района, Херсонской области // НА ІА НАН України. – Ф. 64, 2009/56.

Клименко А. А. Звіт про науково-дослідну роботу за 2009 р. по темі: «Пам'ятки козацької доби XVI–XVIII ст. у фондовому зібранні НЗХ (групи зберігання «Тканина-шкіра», «Дерево»)». НА НЗХ. – Спр. 1386. – 70 арк.

Кобалія Д. Археологія Хортиці в цифрах і фактах. Нарис. –2021. – № 3. [Електронний ресурс]: INSULA. – Режим доступу: insula.in.ua (дата звернення: 06.11.2023 р.).

Кобалія Д. Звіт за 1996 р. за темою «Пам'ятки історії та археології в умовах Національного заповідника «Хортиця» // НА НЗХ. – Спр. 108.

Кравцова О. Історія створення Музею історії запорозького козацтва на Хортиці // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя: Дике поле, 2006.

Пустовалов С. Ж. Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження на острові Байди у 1995 році // НА НЗХ. – Спр. 808. – 102 арк.

Пустовалов С. Ж. Звіт про археологічні роботи Хортицької експедиції УТОПІК в 1997 році. НА НЗХ. – Спр. 958. – 51 арк.

Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицької археологічної експедиції за 1998 рік // НА НЗХ. – Спр. 996. – 17 арк.

Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПІК «Часи козацькі – Січі запорозькі» за 2001 рік // НА НЗХ. – Спр. 92. – 26 арк.

Сокульский А. Л. 1978. Звіт про роботу археологічної експедиції на о. Хортиця за 1978 р. НА ІА НАНУ. – Ф. 64, 178/100.

Чергiк Н. Пiчнi кахлi ХVІІ–ХХ ст. з фондозбiрки Нацiонального заповiдника «Хортиця»: каталог. – Запорiжжя, 2010. – 110 с.

Шелемeтьєва Т. І. Звіт про науково-дослідну роботу за 2009 р. по темі: «Хронотоп на предмети доби козацтва (групи «Камінь», «Кераміка-скло», «Археологія», «Метал») фондової колекції НЗХ» // НА НЗХ. – Спр. 1397. – Арк. 16–22.

Шелемeтьєва Т. І. Звіт про науково-дослідну роботу за 2011 р. по темі: Хронотоп на предмети доби козацтва по групах «Археологія», «Камінь», «Метал», «Кераміка-Скло» // НА НЗХ. – Спр. 1460. – 71 арк.

Шелемeтьєва Т. Дрібна металева пластика часів російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) з фондової збірки Національного заповідника Хортиця // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 87–94.